

अध्याय—13
CHAPTER- 13

श्रीभगवानुवाच:— इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ 13/1

इदम् शरीरम् कौन्तेय क्षेत्रम् इति अभिधीयते ।

एतत् यः वेत्ति तम् प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

Sri Bhagavaan Uvaaca: Idam shareeram kaunteya kshetramityabhidheeyate;

Etadyo vetti tam praahuh kshetrasya iti tadvidah.

Idam shareeram kaunteya kshetram iti abhidheeyate;

Etat yah vetti tam praahuh kshetrasya iti tadvidah.

कौन्तेय (हे अर्जुन)! इदं (यह) शरीरं ([मुकरर] शरीर [रूपी रथ]) क्षेत्रं (क्षेत्र) [यज्ञकुण्ड] इति (इस [नाम से]) अभिधीयते (कहा जाता है); एतत् (इसको) यः (जो) वेत्ति (जानता है), तं (उसको) तद्विदः (जानकार लोग) क्षेत्रज्ञः ('क्षेत्रज्ञ') इति (इस प्रकार) प्राहुः (कहते हैं) ।

O Arjuna (kaunteya)! This (idam) {permanent} body {like chariot} (shareeram) is called (abhidheeyate) this {by the name of} 'Field' {the yagya-kund} (iti kshetram) {and} likewise (iti) the one who (yah) knows (vetti) it (etat) is called (praahuh) 'The Knower of the Field' (kshetrasya) by the learned ones (tadvidah).

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ 13/2

क्षेत्रज्ञम् च अपि माम् विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् यत् तत् ज्ञानम् मतम् मम ॥

Kshetrasyam caapi maam viddhi sarvakshetreshu bhaarata;

Kshetrakshetrasyayorgyaanam yattatgyaanam matam mama.

Kshetrasyam ca api maam viddhi sarva kshetreshu bhaarata;

Kshetrakshetrasyayoh gyaanam yat tat gyaanam matam mama.

भारत (हे भरतवंशी)! सर्वक्षेत्रेषु (सर्व[सामान्य] क्षेत्र [रूपी शरीरों] में) क्षेत्रज्ञं (क्षेत्र का जानने वाला) अपि (भी) मां (मुझ [शिव] को) विद्धि (जानो) च (और) क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः (क्षेत्र और क्षेत्रज्ञ का) यत् (जो) ज्ञानं (ज्ञान है), तत् (वही) ज्ञानम् ([सच्चा] ज्ञान है)—[ऐसा] मम मतम् (मेरा मत है) ।

O descendant of Bharata (bhaarata)! Also (api) know (viddhi) Me {Shiv} (maam) as/ to be the knower of the field (kshetrasyam) of/in all {common} field {like bodies} (sarva kshetreshu) and (ca) the knowledge (gyaanam) of both, the 'Field' and the 'Knower of the Field' (kshetrakshetrasyayoh), that alone (yat tat) is the {true/real} knowledge (gyaanam) - {such} is My opinion (mama matam).

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ 13/3

तत् क्षेत्रम् यत् च यादृक् च यद्विकारि यतः च यत् ।

स च यः यत्प्रभावः च तत् समासेन मे शृणु ॥

***Tatkshetram yacca yaadrikca yadvikaari yatashca yat;
Sa ca yo yatprabhaavashca tatsamaasena me shrinu.***

*Tat kshetram yat ca yaadrik ca yadvikaari yatah ca yat;
Sa ca yah yatprabhaavah ca tat samaasena me shrinu.*

तत् (वह) क्षेत्रं (क्षेत्र) यत् (जो है), यादृक् (जिस प्रकार का है) च (तथा) यद्विकारि (जो विकार वाला है) च (और) यतः च यत् (जहाँ से जिस स्वरूप का है) च (और) सः (वह [क्षेत्र]) यः (जो) च यत्प्रभावः (और जिस प्रभाव वाला है), तत् (वह सब) समासेन (संक्षेप में) मे (मुझसे) शृणु (सुन)।

Hear (*shrinu*) all that (*tat*) from Me (*me*) in brief (*samaasena*) {about} what that (*yat tat*) 'Field' is (*kshetram*), of what type it is (*yaadrik*) and (*ca*) the changes that it undergo / what vices does it possess (*yadvikaari*) and its origin and its form (*ca yatah ca yat*), and (*ca*) {also about} who that {'Knower of the Field'} is (*yat sah*) and what influences does he have (*ca yatprabhaavah*).

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ 13/4

ऋषिभिः बहुधा गीतम् छन्दोभिः विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैः च एव हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ॥

Rishibhirbahudhaa geetam chandobhirvidhah prithak;

Brahmasootrapadaishcaiva hetumadbhirvinishcitaih.

Rishibhih bahudhaa geetam chandobhih vividhah prithak;

Brahmasootrapadaih ca eva hetumadbhih vinishcitaih.

ऋषिभिः (ऋषियों द्वारा) बहुधा (अनेक प्रकार से) विविधैः (नाना प्रकार के) छन्दोभिः (वेदमंत्रों द्वारा) पृथक् (पृथक् रीति) च (और) हेतुमद्भिः (प्रमाण सहित) विनिश्चितैः (सुनिश्चित) ब्रह्मसूत्रपदैः (ब्रह्म सूत्र के पदों द्वारा) एव (भी) गीतम् (महिमा गायी गई है) –

Praised (*geetam*) by sages (*rishibhih*) in many ways (*bahudhaa*) through various (*vividhah*) separately stated (*prithak*) Vedic chants (*chandobhih*) and (*ca*) by reasoned (*hetumadbhih*) conclusive (*vinishcitaih*) texts of *Brahmasutra* (*Brahmasootrapadaih*) –

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ 13/5

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ 13/6

महाभूतानि अहंकारः बुद्धिः अव्यक्तम् एव च ।

इन्द्रियाणि दश एकम् च पञ्च च इन्द्रियगोचराः ॥

इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम् संघातः चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रम् समासेन सविकारम् उदाहृतम् ॥

Mahaabhootaanyahankaaro buddhiravyaktameva ca;

Indriyaani dashaikam ca pancha cendriyagocaraah.

***Ichhaa dveshah sukham dukkham sanghaatah cetanaa dhritih;
Etatkshetram samaasena savikaaramudaahritam.***

*Mahaabhootaani ahankaarah buddhih avyaktam eva ca;
Indriyaani dasha ekam ca panca ca indriyagocaraah.
Ichhaa dveshah sukham dukkham sanghaatah cetanaa dhritih;
Etat kshetram samaasena savikaaram udaahritam.*

महाभूतानि (पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश)—पंच महाभूत), अहंकारः (अहंकार), बुद्धिः (बुद्धि) च एव (उसी तरह) एकं (एक) अव्यक्तं (अव्यक्त {मन सहित}) दश (दस) इन्द्रियाणि (इन्द्रियाँ) च (और) पंच (पाँच) इन्द्रियगोचराः (इन्द्रियों के विषय—शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध), इच्छा (इच्छा), द्वेषः (द्वेष), सुखं (सुख), दुःखं (दुःख), चेतना (स्मृति शक्ति), धृतिः (धारणा शक्ति) {आदि द्वंद्व और इन सबका} संघातः (समुदाय रूप पिण्ड)—एतत् (यह) समासेन (संक्षेप में) सविकारं (विकार सहित) क्षेत्रं (क्षेत्र) उदाहृतम् (कहा गया है)।

The five great elements {earth, water, fire, air, ether/sky} (mahaabhootaani), the ego (ahankaarah), the intellect (buddhih), similarly (ca eva) one (ekam), subtle {mind alongwith} (avyaktam) the ten (dash) indriyaan / senses/ organs of perception and work organs (indriyaani) and (ca) the five (panca) objects of senses – sound, touch, form, taste, smell (indriyagocaraah), {the dualities of} desire and hatred (icchaa dveshah), happiness and sadness (sukham dukham), consciousness and resolution {and so on and their} (cetanaa dhritih) aggregate in the form of pind (sanghaatah) – This (etat) is a brief (samaasena) description (udaahritam) of the Field (kshetram) alongwith its changes/constituents (savikaaram).

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ 13/7

अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिः आर्जवम् । आचार्योपासनम् शौचम् स्थैर्यम् आत्मविनिग्रहः ॥

***Amaanitwamadambhitvamahinsaa kshaantiraarjavam;
Aacaaryopaasanam shaucam sthairyamaatmavinigrahaah.***

*Amaanitvam adambhitvam ahinsaa kshaantih aarjavam;
Aacaaryopaasanam shaucam sthairyam aatmavinigrahaah*

अमानित्वं (निर्मानभाव), अदम्भित्वं (पाखण्डहीनता), अहिंसा (दुःख न देना), क्षान्तिः (सहनशीलता), आर्जवं (सरलता), आचार्योपासनं (स्मृतिपूर्वक शिवाचार्य के पास रहना), शौचं (आंतरिक और बाह्य शुद्धि), स्थैर्यं (स्थिरता) {और} आत्मविनिग्रहः (आत्मसंयम);

Humility (amaanitvam), unpretentiousness (adambhitvam), non-violence/ not to give sorrow (ahinsaa), tolerance (kshaantih), simplicity (aarjavam), to stay near Shiv, the teacher by remembrance (aacaaryopaasanam), internal and external cleanliness (shaucam), steadiness (sthairyam) {and} Self-control/ Soul-control (aatmavinigrahaah);

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ 13/8

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

**Indriyaartheshu vairaagyamanahankaara eva ca;
Janmamrityujaraavyaadhi dukhadoshaanu darshanam.**

*Indriyaartheshu vairaagyam anahankaara eva ca;
Janma mrityu jaraa vyaadhi dukha doshaanu darshanam.*

इन्द्रियार्थेषु (इन्द्रियों के विषयों में) वैराग्यं (वैराग्य), अनहंकारः (निरहंकारी भाव) च एव (और) जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् (जन्म, मृत्यु, बुढ़ापा, बीमारी और दुःखों के दोषों को समझना);

Vairaagyam (Detachment) *indriyaartheshu* (from the subjects of the senses), *anahankaara* (absence of false ego), *ca eva* (and) *janma mrityu jaraa vyaadhi dukha doshaanu darshanam* (understanding the agonies and evils inherit in birth, death, oldage, disease and sorrows);

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ 13/9

असक्तिः अनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यम् च समचित्तत्वम् इष्टानिष्टोपपत्तिषु ।।

**Asaktiranabhisvngah putradaaragrihaadishu;
Nityam ca samacittatvamishtaanishtopapattishu.**

*Asaktih anabhisvngah putradaaragrihaadishu;
Nityam ca samacittatvam ishtaanishtopapattishu.*

असक्तिः (अनासक्ति), पुत्रदारगृहादिषु (पुत्र, स्त्री, घर आदि में) अनभिष्वंगः (मोह न होना) च (और) इष्टानिष्टोपपत्तिषु (चाही-अनचाही घटनाओं में) नित्यं (सदा) समचित्तत्वम् (एकरस रहना);

Asaktih (Non attachment), *anabhisvngah* (detachment from) *putradaaragrihaadishu* (son, wife, home, etc.) *ca* (and) *nityam* (always) *samacittatvam* (being alike/ even-minded) *ishtaanishtopapattishu* (in desired and undesired events);

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ 13/10

मयि च अनन्ययोगेन भक्तिः अव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिः जनसंसदि ।।

**Mayi caananyayogena bhaktiravyabhicaarinee;
Viviktadeshasevitvamaratirjanasamsadi.**

*Mayi ca ananyayogena bhaktih avyabhicaarinee;
Viviktadesha sevitvam aratih janasamsadi.*

अनन्ययोगेन (अनन्य सम्बंध से) मयि (मेरे में) अव्यभिचारिणी (अव्यभिचारी) भक्तिः (भक्तिभाव), विविक्तदेशसेवित्वं {मन-बुद्धि द्वारा} (एकांत स्थान- {परमधाम} में रहना) च (और) अरतिर्जनसंसदि (मनुष्यों की भीड़भाड़ में अरुचि);

Avyabhicaarinee (Unadulterated) *bhaktih* (devotion) *mayi* (in/towards Me) *ananyayogena* (through exclusive/extraordinary relationship), *viviktadesha sevitvam* (living {by mind and intellect} in a solitary place {the Supreme Abode} *ca* (and) *aratih janasamsadi* (disinterest in general mass gatherings).

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ 13/11
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् अज्ञानम् यत् अतः अन्यथा ॥

***Adhyaatmagyaananityatvam tattva gyaanaartha darshanam;
Etajgyaanamiti proktamagyaanam yadato'nyathaa.***

*Adhyaatma gyaana nityatvam tattva gyaanaartha darshanam;
Etat gyaanam iti proktam agyaanam yat atah anyathaa.*

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं (सदैव आत्मज्ञान में लगे रहना), तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं (सृष्टि सम्बंधी तत्व ज्ञान का अर्थ समझना)—एतत् (7वें श्लोक से लेकर इतना) ज्ञानमिति (‘ज्ञान ऐसा’) प्रोक्तम् (कहा गया है)। अतः अन्यथा (इसके अतिरिक्त) यत् (जो) {कुछ भी है}, अज्ञानम् (अज्ञान है)।

Adhyaatma gyaana nitya tvam (Constant engagement in the spiritual knowledge), ***tattva gyaanaartha darshanam*** (comprehending the meaning of the tattva knowledge/ knowledge of the Absolute Truth with respect to the creation) – ***etat*** (from 7th sloka upto here) ***proktam*** (is said to be) ***gyaanam iti*** (‘such/this knowledge’). ***Atah anya*** (Apart from this) ***yat*** (whatever {exists}), ***agyaanam*** (is ignorance).

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ 13/12
ज्ञेयम् यत् तत् प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अमृतम् अश्नुते ।
अनादिमत् परम् ब्रह्म न सत् तत् न असत् उच्यते ॥

***Gyeyam yattatpravakshyaami yajgyaatvaamritamashnute;
Anaadimatparam brahma na sattannaasaducyate.***

*Gyeyam yat tat pravakshyaami yat gyaatvaa amritam ashnute;
Anaadimat param brahma na sat tat na asat ucyate.*

यत् (जो) ज्ञेयं (जानने योग्य है), यत् (जिसे) ज्ञात्वा (जानकर) अमृतं (स्वर्ग का) अश्नुते (अनुभव करता है), तत् (उसे) प्रवक्ष्यामि ({मैं}) कहता हूँ। तत् (वह) अनादिमत् (आदिरहित) परं ब्रह्म (परब्रह्म परमात्मा) न सत् (न {परमाणुवत्} सत् है) {और} न असत् (न असत्) उच्यते (कहा जाता है)।

Yat (That which) ***gyeyam*** (is knowable), ***yat gyaatvaa*** (knowing which) ***amritam ashnute*** (the heaven is felt), ***pravakshyaami*** ({I} will tell) ***tat*** (that/about that). ***Tat*** (That/He), ***anaadimat*** (the beginingless) ***param brahma*** (Supreme *Brahma* Supreme Soul), ***ucyate*** (is said to be) ***na sat*** (neither {atomically proven} true) ***na asat*** (nor untrue).

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ 13/13
सर्वतःपाणिपादम् तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमत् लोके सर्वम् आवृत्य तिष्ठति ॥

Sarvatah paanipaadam tat sarvato'kshishiromukham;

Sarvatah shrutimalloke sarvamaavritya tishthati.

Sarvatah paanipaadam tat sarvato'kshishiromukham;

Sarvatah shrutimat loke sarvam aavritya tishthati.

{पुरुषोत्तम स्वर्णिम संगमयुग में} तत् (वह {निराकार स्टेज वाला परं ब्रह्म परमेश्वर}) **सर्वतःपाणिपादं** (सब ओर हाथ-पैर वाला है), **सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं** (सब ओर आँख, मस्तक और मुख वाला) {और} **सर्वतःश्रुतिमत्** (सब ओर कान वाला है) {तथा} **लोके** (संसार में) **सर्वं** (सबको) **आवृत्य** (आवृत करके) **तिष्ठति** (रहता है)।

({In the Auspicious Golden Confluence Age}) **Tat** (that {Supreme Brahma Supreme Soul having an incorporeal stage}) **sarvatah paanipaadam** (has hands and feet in all directions), **sarvato'kshishiromukham** (has eyes, heads/foreheads and faces/mouths in all directions) {and} **sarvath shrutimat** (has ears in all directions) {and} **tishthati** (exists) **aavritya** (by engulfing) **sarvam** (everyone) **loke** (in the world).

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ 13/14

सर्वेन्द्रियगुणाभासम् सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तम् सर्वभृत् च एव निर्गुणम् गुणभोक्तृ च ॥

Sarvendriyagunaabhaasam sarvendriyavivarjitam;

Asaktam sarvabhriccaiva nirgunam gunabhoktri ca.

Sarva indriya guna abhaasam sarva indriya vivarjitam;

Asaktam sarvabhrit ca eva nirgunam gunabhoktri ca.

{मुकर्रर रथ में प्रवेश करने पर} **सर्वेन्द्रियगुणाभासं** (जिस {शिवशंकर} में सब इन्द्रियों के गुणों का आभास होता है), {फिर भी} **सर्वेन्द्रियविवर्जितं** (सब इन्द्रियों से रहित है), **असक्तं** (अनासक्त) **च एव** (होने पर भी) **सर्वभृत्** (सबका भरण-पोषण करने वाला है) **च** {और} **निर्गुणं** ({प्रकृति के सत-रज-तम तीन} गुणों से रहित है), {फिर भी} **गुणभोक्तृ** (उनका उपभोग करने वाला है),

{The Incorporeal Shiv, on entering in the permanent chariot} **sarva indriyaguna abhaasam** (in {Shiv Shankar} whom all the qualities of senses are perceived) **sarva indriya vivarjitam** ({yet} He is devoid of the senses); **ca eva** (although) **asktam** (unattached) **sarvabhrit** ({yet} sustains everyone) **ca** (and) **nirgunam** ({although} devoid of {the three} modes/qualities/attributes {of Nature- Sata, Raja, Tama}), **gunabhoktri** ({yet} their enjoyer).

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ 13/15

बहिः अन्तः च भूतानाम् अचरम् चरम् एव च ।

सूक्ष्मत्वात् तत् अविज्ञेयम् दूरस्थम् च अन्तिके च तत् ॥

Bahirantashca bhootaanaamacaram carameva ca;

Sookshmatvaattadavigyeyam doorastham caantike ca tat.

Bahih antah ca bhootaanaam acaram caram eva ca;

Sookshmatvaat tat avigyeyam doorastham ca antike ca tat.

तत् (वह) {परमपिता परमात्मा शिवशंकर योगशक्ति रूप में} भूतानां (प्राणियों के) बहिः (बाहर) {और} अंतः (अंदर) {है}, अचरं ({वह} अचल) च (और) चरं एव (चलायमान भी है), सूक्ष्मत्वात् (सूक्ष्म ज्योतिर्बिन्दु आत्म स्टेज होने से) तत् (उसे) अविज्ञेयम् ({अज्ञानियों द्वारा} जाना नहीं जाता) च (और) तत् (वह) दूरस्थं {आत्मस्थिति से} (दूर {परमधाम} में स्थित है), चान्तिके (फिर भी {ज्ञानियों के} निकट है)।

Tat (That {Supreme Father Supreme Soul *Shiv-Shankar* exists in the form of power of *yog*) ***bahih*** (outside) {as well as} ***antah*** (inside) ***bhootaanaam*** (all the living beings), ***acaram*** ({He is} immovable) ***caram*** (as well as movable); ***sookshmatvaat*** (because of being subtle) ***tat*** (He) ***avigyeyam*** (cannot be known {by the ignorant ones}) ***ca*** (and) ***tat*** (He) ***doorastham*** (is steady in the very distant {Supreme Abode}), ***ca antike*** (yet always stays near {the knowledgeable ones}).

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ 13/16

अविभक्तम् च भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तत् ज्ञेयम् ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥

Avibhaktam ca bhooteshu vibhaktamiva ca sthitam;

Bhootabhartru ca tajgyeyam grasishnu prabhavishnu ca.

Avibhaktam ca bhooteshu vibhaktam iva ca sthitam;

Bhootabhartri ca tat gyeyam grasishnu prabhavishnu ca.

तत् (वह {परमपिता परमात्मा याद की शक्ति रूप से}) अविभक्तं (अखण्ड अर्थात् अविभाज्य है), च (फिर भी) भूतेषु (प्राणियों में) विभक्तं {जैसे काम वैसे नाम-रूप से} (विभक्त हुआ) इव (सा) स्थितम् (रहता है) च (और) {इस प्रकार} भूतभर्तृ (प्राणियों का भरण-पोषण करने वाला {प्रवृत्तिमार्गीय अर्धनारीश्वर विष्णु}), ग्रसिष्णु (विनाशकर्ता शंकर) च (और) प्रभविष्णु (उत्पत्तिकर्ता ब्रह्मा-सरस्वती) ज्ञेयम् (माना जाता है)।

Tat (That {Supreme Father Supreme Soul in the form of the power of *yog*) ***avibhaktam*** (is Absolute i.e. Indivisible), ***ca*** (yet) ***sthitam*** (exists) ***iva*** (as if) ***vibhaktam*** (divided {as is the work, so is the name}) ***bhooteshu*** (among all living beings) ***ca*** (and) {in this way} ***gyeyam*** (is considered to be) ***bhootabhartri*** (the sustainer of all living beings {the householder - combined form of man and woman - *Vishnu*}), ***grasishnu*** (the destroyer *Shankar*), ***ca*** (and) ***prabhavishnu*** (the creator as *Brahmaa-Saraswati*).

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ 13/17

ज्योतिषाम् अपि तत् ज्योतिः तमसः परम् उच्यते ।

ज्ञानम् ज्ञेयम् ज्ञानगम्यम् हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥

Jyotishaamapi tajjyotistamasah paramucyate;

Gyaanam gyeyam gyaanagamyam hridi sarvasya vishthitam.

*Jyotishaam api tat jyotih tamasah param ucyate;
Gyaanam gyeyam gyaanagamyam hridi sarvasya vishthitam.*

तत् (वह {परमपिता परमात्मा}) **ज्योतिषामपि** (ज्योतिमान नक्षत्रों की भी) **ज्योतिः** (ज्योति है), **तमसः** (अंधकार से) **परं** (परे) **उच्यते** (कहा जाता है)। **ज्ञानं** ({वह} ज्ञान है), **ज्ञेयं** (जानने योग्य है), **ज्ञानगम्यं** (ज्ञान द्वारा ही पाने योग्य है) {और} **सर्वस्य** (सबके) **हृदि** ({मन-बुद्धि रूप} अंतःकरण में) {योगशक्ति से} **विष्ठितम्** (विराजमान है)।

Tat (That {Supreme Father Supreme Soul}) *jyotih* (is the light/illumine/illumination) *jyotishaam api* (of the illuminated celestial bodies as well) {and} *ucyate* (is said to be) *param* (beyond) *tamasah* (darkness). *Gyaanam* ({He} is knowledge), *gyeyam* (the Knowable), *gyaanagamyam* (the Goal of knowledge) {and} *vishthitam* (dwells) {in the form of remembrance} *sarvasya* (in everyone's) *hridi* (soul / inner-self {i.e. in mind and intellect}).

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ 13/18

इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम् ज्ञेयम् च उक्तम् समासतः ।

मद्भक्त एतत् विज्ञाय मद्भावाय उपपद्यते ॥

*Iti kshetram tathaa gyaanam gyeyam cuktam samaasatah;
Madbhakta etadvigyaaya madbhaavaayopapadyate.*

Iti kshetram tathaa gyaanam gyeyam ca uktam samaasatah;

Madbhakta etat vigyaaya madbhaavaaya upapadyate.

इति (इस प्रकार) **क्षेत्रं** {मुकरर रथ अर्थात् शरीर रूपी} (क्षेत्र) **तथा** (तथा) **ज्ञानं** (ज्ञान) **च** (और) **ज्ञेयं** (जानने योग्य परमपिता परमात्मा शिवशंकर को) **समासतः** (संक्षेप में) **उक्तम्** (कहा गया है)। **मद्भक्तः** (मुझे याद करने वाला) **एतत्** (इसको) **विज्ञाय** (जानकर) **मद्भावाय** (मेरे {ईशित्व अर्थात् शासनकर्ता} भाव को) **उपपद्यते** (प्राप्त करता है)।

Iti (In this way) *kshetram* (the 'Field' {in the form of permanent chariot or body}) *tathaa* (and) *gyaanam* (the Knowledge) *ca* (and) *gyeyam* (the Knowable Supreme Father Supreme Soul *Shiv-Shankar*) *uktam* (have been stated) *samaasatah* (in brief). *Madbhaktah* (He who remembers Me), *vigyaaya* (after knowing) *etat* (this) *upapadyate* (attains to) *madbhaavaaya* (My {kingship i.e. controlling} quality).

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धिनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ 13/19

प्रकृतिम् पुरुषम् च एव विद्धि अनादी उभौ अपि ।

विकारान् च गुणान् च एव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥

Prakritim purusham caiva viddhyaanaadee ubhaavapi;

Vikaaraanshca gunaanshcaiva viddhi prakritisambhavaan.

Prakritim purusham ca eva viddhi anaadee ubhau api;

Vikaaraan ca gunaam ca eva viddhi prakriti sambhavaan.

प्रकृतिं (जड़त्व भाव वाली} प्रकृति को) च (और) पुरुषं (चेतन} आत्मा को)—उभौ (दोनों को) अपि (ही) अनादी (अनादि) एव (ही) विद्धि (जानो) च (और) विकारान् (विकारों को) च (तथा) गुणान् (तीनों गुणों को) एव (भी) प्रकृतिसम्भवान् (प्रकृति से उत्पन्न हुआ) विद्धि (जानो)।

Prakritim (The Nature {having an insentient quality}) *ca* (and) *purusham* (the {sentient/conscious} soul) - *viddhi* (know) *ubhau api* (both of them) *anaadee* (to be eternal) *ca* (and) *eva* (also) *viddhi* (know) *vikaaraan* (the vices/changes) *ca* (and) *gunaan* (the three modes/qualities/attributes) *prakriti sambhavaan* (as/to be born of Nature).

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ 13/20

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते। पुरुषः सुखदुःखानाम् भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते।।

Kaaryakaaranakartritve hetuh prakritirucyate;

Purushah sukhaduhkhaanaam bhoktritve heturucyate.

Kaarya kaarana kartritve hetuh prakritih ucyate;

Purushah sukhaduhkhaanaam bhoktritve hetuh ucyate.

प्रकृतिः (प्रकृति को) कार्यकरणकर्तृत्वे (शरीर रूप} कार्य और इन्द्रिय रूप साधन {करण} की रचना में) हेतुः (कारण रूप) उच्यते (कहा जाता है) {और} पुरुषः (आत्मा को) सुखदुःखानां (सुख—दुःख का) भोक्तृत्वे (भोग स्वरूप अनुभव करने में) हेतुः उच्यते (कारण रूप कहा जाता है) {अर्थात् सुख—दुःख का अनुभव आत्मा को ही होता है, जड़ प्रकृति को नहीं};

Prakritih (Nature) *ucyate* (is said to be) *hetuh* (responsible for) *kaarya kaarana kartritve* (the creation of both, the effect {in the form of body} and {the cause} in the form of *indriyaan* / senses) {and} *purushah* (the soul) *hetuh ucyate* (is said to be responsible for) *bhoktritve* (experiencing the fruit in the form of) *sukhadukhaanaam* (happiness and sadness).
{i.e., it is the soul, and not the material/ insentient Nature, which experiences joys and sorrows};

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ 13/21

पुरुषः प्रकृतिस्थः हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्। कारणम् गुणसंगः अस्य सदसद्योनिजन्मसु।।

Purushah prakritistho hi bhungkte prakritijaangunaan;

Kaaranam gunasango'sya sadasadyonijanmasu.

Purushah prakritisthah hi bhungkte prakritijaan gunaan;

Kaaranam gunasangah asya sadasadyoni janmasu.

हि (क्योंकि) प्रकृतिस्थः (जड़} प्रकृति में स्थित हुआ) पुरुषः (आत्मा) प्रकृतिजान् (प्रकृति से उत्पन्न हुए) गुणान् (गुणों को) भुङ्क्ते (भोगता है)। गुणसंगः (इन सत्त्वादि} गुणों में आसक्ति) {ही} अस्य (इस {आत्मा} के) सदसद्योनिजन्मसु (सत्तयुगी} सत् और {कलहयुगी} असत् योनियों में जन्म लेने का) कारणं (कारण है)।

Hi (Because) *purushah* (the soul), *prakritisthah* (situated/seated in the {insentient} Nature), *bhungkte* (enjoys) *gunaan* (the qualities/modes/attributes) *prakritijaan* (born of Nature).

Gunasangah (Attachment with/to these attributes {like *Sattva and so on*}) **kaaranam** (is the {sole} reason) **asya** (of this {soul's}) **sadasadyoni janmasu** (taking birth in {Golden Aged} true/good and {Iron Aged} untrue/evil species).

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ 13/22
उपद्रष्टा अनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मा इति च अपि उक्तः देहे अस्मिन् पुरुषः परः ॥

Upadrashtaanumantaa ca bhartaa bhoktaa maheshvarah;
Paramaatmeti caapyukto dehe'sminpurushah parah.

Upadrashtaa anumantaa ca bhartaa bhoktaa maheshvarah;
Paramaatmaa iti ca api uktah dehe asmin purushah parah.

अस्मिन् देहे (इस [प्रजापिता ब्रह्मा की] देह में) [स्थित] परः पुरुषः (परम पुरुष) उपद्रष्टा (समीप से देखने वाला), अनुमन्ता (कार्यो की अनुमति देने वाला), भर्ता {यज्ञ वत्सों का} (भरण—पोषण करने वाला), भोक्ता (भोग की वासना लेने वाला), महेश्वरः (महान् ईश्वर शिव) च (और) परमात्मा ✧ (परमात्मा {रूपी परम पार्टधारी अर्थात् हीरो पार्टधारी}) इति उक्तः (इस तरह कहा जाता है)। ✧ अर्थात् परमपिता शिव है और परमात्मा शंकर है ।

Parah purushah (The Supreme Person/Personality) **asmin dehe** ({situated / seated} in the body of this {*Prajapita Brahma*}) **iti uktah** (is thus said to be) **upadrashtaa** (the Overseer), **anumantaa** (the Permitter), **bhartaa** (the Sustainer {of all those dependant on *yagya*}), **bhoktaa** (the One who takes feeling of enjoying the fruits), **maheshvarah** (the Great Lord, *Shiv*) **ca** (and) **paramaatmaa** ✧ ({the Supreme actor i.e., in the role of a hero) in the form of the Supreme Soul} ✧ {i.e. *Shiv* is the Supreme Father and *Shankar* is the Supreme Soul}

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ 13/23

य एवम् वेत्ति पुरुषम् प्रकृतिम् च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानः अपि न स भूयः अभिजायते ॥

Ya evam veti purusham prakritim ca gunaih saha;
Sarvathaa vartamaano'pi na sa bhooyo'bhijaayate.

Ya evam veti purusham prakritim ca gunaih saha;
Sarvathaa vartamaanah api na sa bhooyah abhijaayate.

यः (जो [व्यक्ति]) एवं (इस प्रकार) पुरुषं (आत्मा) च (और) प्रकृतिं (प्रकृति को) गुणैः (गुणों के) सह (साथ) वेत्ति (जान लेता है), सः (वह) सर्वथा (सब प्रकार) वर्तमानः (कार्य आवर्तन करता हुआ) अपि (भी) भूयः (पुनः) [इस दुःखी संसार में] न अभिजायते (जन्म नहीं लेता) ।

Yah (He who) **veti** (knows/ becomes aware of) **purusham** (the Soul) **ca** (and) **prakritim** (the Nature) **sah** (alongwith) **gunaih** (the three qualities/modes/attributes) **evam** (in this way), **sah** (he), **api** (even) **sarvathaa vartamaanah** (while doing all kinds of work), **na abhijaayate** (does not take birth/ is not born) **bhooyah** (again {in this sorrowful world}).

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ 13/24
ध्यानेन आत्मनि पश्यन्ति केचित् आत्मानम् आत्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन च अपरे ॥

Dhyaanenaatmani pashyanti kecidaatmaanamaatmanaa;
Anye saankhyena yogena karmayogena caapare.

Dhyaanena atmani pashyanti kecit aatmaanam aatmanaa;
Anye saankhyena yogena karmayogena ca apare.

केचित् (कुछ लोग) ध्यानेन (गुणों के मनन—चिंतन द्वारा), अन्ये (दूसरे) साङ्ख्येन (ज्ञान द्वारा), [कोई] योगेन ([ईश्वरीय] याद द्वारा) चापरे (और अन्य कोई) ✽ कर्मयोगेन (ईश्वरीय सेवा कर्म करते हुए) आत्मना (अपने मन—बुद्धि से) आत्मानं (ज्योतिर्बिंदु आत्मा को) आत्मनि (अपने अंदर) [ही] पश्यन्ति (देखते हैं)। ✽ [ईश्वरीय पढ़ाई के चार विषय:— ज्ञान, योग, धारणा और सर्विस]

Kecit (Some people), *aatmanaa* (with/through their mind and intellect), *pashyanti* (behold) *aatmaanam* (the point of light, soul) *aatmani* (within themselves) *dhyaanena* (by means of intellectual churning of qualities/modes/attributes), *anye* (others) *saankhyena* (by means of knowledge), *yogena* ({while some others} by means of {Godly} remembrance) *ca apre* (and still others) ✽ *karmayogena* (by means of performing actions for Godly service).

✽ {Four Subjects of Godly Study: - knowledge, remembrance, inculcation of virtues and service}

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ 13/25
अन्ये तु एवम् अजानन्तः श्रुत्वा अन्येभ्यः उपासते ।
ते अपि च अतितरन्ति एव मृत्युम् श्रुतिपरायणाः ॥

Anye tvevamajaanantah shrutvaanyebhya upaasate;
Te'pi caatitarantyeva mrityum shrutiparaayanaah.

Anye tu evam ajaanantah shrutvaa anyebhya upaasate;
Te api ca atitaranti eva mrityum shruti paraayanaah.

तु (किंतु) अन्ये (कुछ अन्य) [शास्त्रवादी या कर्मकाण्डी आदि लोग] एवं (ऐसा) अजानन्तः (न जानते हुए) अन्येभ्यः (दूसरों से) श्रुत्वा (सुनकर), [न कि स्वयं देखकर—अनुभूति करके], उपासते (उपासना करते हैं) च (और) ते (वे) श्रुतिपरायणाः (सुनने—सुनाने वालों के आश्रित होने वाले), [न कि मत्परायण], अपि (भी) [सामान्यतया] मृत्युं (मृत्युलोक को) अतितरन्ति एव (पार कर ही जाते हैं)।

Tu (But) *anye* (some others {people involved in scriptures or ostentatious rituals and so on}), *ajaanatah evam* (however, not knowing this), *upaasate* (worship) *shrutvaa* (by hearing) *anyebhya* (from others), {and not by beholding or experiencing themselves} *ca* (and) *tea pi* (they too) *shruti paraayanaah* (who take refuge in those who hear and tell), {and do not take refuge in Me}, *atitaranti eva* (are {generally/usually} able to cross) *mrityum* (the mortal world / world of mortality / world of birth and death).

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ 13/26

यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वम् स्थावरजंगमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तत् विद्धि भरतर्षभ ॥

Yaavatsanjaayate kincitsattvam sthaavarajangamam;

Kshetrakshetragyasamyogaat tadviddhi bharatarshabha.

Yaavat sanjaayate kincit sattvam sthaavarajangamam;

Kshetra kshetrasya sanyogaat tat viddhi bharatarshabha.

भरतर्षभ (भरतश्रेष्ठ अर्जुन)! यावत् (जो) किञ्चित् (कुछ) स्थावरजंगमं (जड़-चेतन) सत्त्वं (पदार्थ) संजायते (उत्पन्न होता है), तत् (वह {सब}) क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् {मुकरर शरीर रूपी} (प्रकृति और परमपुरुष शिव-शंकर के सम्बंध से) {उत्पन्न हुआ} विद्धि (जान) ।

Bharatarshabha (O *Arjuna*, the best of the *Bharatas*)! ***Yaavat kincit*** (Whatever) ***sthaavarajangamam*** (sentient and insentient) ***sattvam*** (product) ***sanjaayate*** (is created), ***viddhi*** (know) ***tat*** ({all of} it) ***kshetra kshetrasya sanyogaat*** (to be {a product of} union between the Supreme Person *Shiv-Shankar* and the {permanent body like} Nature).

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ 13/27

समम् सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम् परमेश्वरम् । विनश्यत्सु अविनश्यन्तम् यः पश्यति स पश्यति ॥

Samam sarveshu bhooteshu tishthantam parameshvaram;

Vinashyatsvavinashyantam yah pashyati sa pashyati.

Samam sarveshu bhooteshu tishthantam parameshvaram;

Vinashyatsu avinashyantam yah pashyati sa pashyati.

यः (जो) विनश्यत्सु ({कल्पांत में} विनाश होते हुए) सर्वेषु (सब) भूतेषु (प्राणियों में) {योगशक्ति द्वारा} समं (समान भाव से {अपक्षपाती भाव से}) तिष्ठन्तं (बैठने वाले) अविनश्यन्तं (अविनाशी) परमेश्वरं (परमेश्वर {शिव-शंकर} को) पश्यति (देखता है), सः (वही) पश्यति ({ठीक} देखता है);

Yah (He who) ***vinashyatsu*** ({at the end of the *Kalpa*/Cycle} at the time of destruction) ***pashyati*** (sees/beholds) ***avinashyantam*** (the Imperishable) ***parameshvaram*** (Supreme Lord {*Shiv-Shankar*}) ***tishthantam*** (who sits) {through the power of remembrance} ***samam*** (equally {impartially}) ***sarveshu*** (in all) ***bhooteshu*** (the living beings), ***sah*** (he alone) ***pashyati*** ({actually/truly/really} sees).

समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ 13/28

समम् पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् ।

न हिनस्ति आत्मना आत्मानम् ततः याति पराम् गतिम् ॥

Samam pashyanhi sarvatra samavasthitameeshvaram;

Na hinastyaatmanaatmaanam tato yaati paraam gatim.

Samam pashyan hi sarvatra samavasthitam eeshvaram;

Na hinasti aatmanaa aatmaanam tatah yaati paraam gatim.

हि (क्योंकि) सर्वत्र (सब {परिस्थितियों} में) समवस्थितमीश्वरं (समान रूप से {योगशक्ति द्वारा} स्थिर रहने वाले ईश्वर को) समं (समान {आत्मभाव से}) पश्यन् (देखता हुआ) आत्मना (अपने मन के {सत् संकल्पों} द्वारा) आत्मानं (आत्मा का) न हिनस्ति (घात नहीं करता) {और} ततः (तब) परां गतिं ({विष्णु रूप} परमगति को) याति (पा लेता है)

Hi (Because) *pashyan* (seeing) *samavasthitam eeshvaram* (the Lord who {through the power of remembrance} always remains evenly steady) *samam* (equally {being soul-conscious}) *sarvatra* (in all {circumstances}), *na hinasti* (one does not kill/destroy) *aatmaanam* (the soul) *aatmanaa* (by {true thoughts of} his mind) {and} *tatah* (thereby) *yaati* (attains) *paraam gatim* (the Supreme destination {in the form of Vishnu}).

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ 13/29

प्रकृत्या एव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथा आत्मानम् अकर्तारम् स पश्यति ॥

Prakrityaiva ca karmaani kriyamaanaani sarvashah;

Yah pashyati tathaatmaanamakartaaram sa pashyati.

Prakrityaa eva ca karmaani kriyamaanaani sarvashah;

Yah pashyati tathaa aatmaanam akartaaram sa pashyati

च (और) यः (जो {पुरुष}) कर्माणि (कर्मों को) सर्वशः (सब प्रकार से) प्रकृत्या (आत्मा के अनादि निश्चित स्वभाव के द्वारा) {पहले से} एव (ही) क्रियमाणानि (किया हुआ) पश्यति (देखता है) तथा (और इसी तरह) आत्मानं (अपने को) अकर्तारं (अकर्ता) {मानता है}, स पश्यति (वह {ठीक} देखता है) ।

Ca (And) *yah* (he who) *pashyati* (sees) *karmaani* (actions) *kriyamaanaani* (being {already} done), *sarvashah* (in all manners), *prakrityaa* (by the eternally fixed nature of the soul) *tathaa* (and similarly) *aatmaanam* ({considers} himself) *akartaaram* (as/to be the non-doer), *sa pashyati* (he {actually/really/truly} sees).

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ 13/30

यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थम् अनुपश्यति । तत एव च विस्तारम् ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

Yadaa bhootapriithagbhaavamekasthamanupashyati;

Tata eva ca vistaaram brahma sampadyate tadaa.

Yadaa bhoota priithagbhaavam ekastham anupashyati;

Tata eva ca vistaaram brahma sampadyate tadaa.

यदा (जब) {व्यक्ति} भूतपृथग्भावं (प्राणियों की भिन्नता को) एकस्थं (एक बीजरूप परमात्मा में स्थित) अनुपश्यति (देखता है) च (और) ततः (उस {बीज} से) एव (ही) विस्तारं {सृष्टि वृक्ष के} (विस्तार को) {समझ लेता है}, तदा (तब) {उसे} ब्रह्म (ब्रह्मलोक) सम्पद्यते (प्राप्त हो जाता है) ।

Yadaa (When {a person}) *anupashyati* (sees) *bhoota prithagbhaavam* (the whole variety of living beings) *ekastham* (as situated in one seed like Supreme Soul) *ca* (and) *vistaaram* ({understands} the expansion {of the World-Tree}) *tatah eva* (from that {seed} itself), *tadaa* ({he} then) *sampadyate* (attains to) *brahma* (the Supreme Abode).

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ 13/31

अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्मा अयम् अव्ययः ।

शरीरस्थः अपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

Anaaditvaannirgunatvaat paramaatmaayamavyayah;

Shareerastho'pi kaunteya na karoti na lipyate.

Anaaditvaan nirgunatvaat paramaatmaa ayam avyayah;

Shareerasthah api kaunteya na karoti na lipyate.

कौन्तेय (हे कुंती पुत्र अर्जुन)! अयं (यह) परमात्मा (परमपिता परमात्मा शिवशंकर) अनादित्वात् (अनादि होने से) {और} निर्गुणत्वात् (तीन गुणों के समुदाय से रहित अर्थात् अप्रभावित होने के कारण) अव्ययः (क्षयरहित है), {जिससे} शरीरस्थः {प्रजापिता ब्रह्मा के} (शरीर में रहते हुए) अपि (भी) न करोति (न कर्म करता है), न लिप्यते (न उनमें लिप्त होता है) ।

Kaunteya (O Arjun, son of Kunti)! *Anaaditvaan* (Because of being eternal/beginningless) {and} *nirgunatvaat* (being unaffected or devoid of the three qualities/attribute/modes) *ayam* (this) *paramaatmaa* (Supreme Father Supreme Soul *Shiv*) *avyayah* (is inexhaustible) {due to which} *api shareerasthah* (even upon dwelling in the body {of *Prajaapitaa Brahmaa*}), *na karoti* ({He} neither performs actions), *na lipyate* (nor gets/is tainted by them)

यथा सर्वगतं सूक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ 13/32

यथा सर्वगतम् सूक्ष्म्यात् आकाशम् न उपलिप्यते ।

सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा आत्मा न उपलिप्यते ॥

Yathaa sarvagatam saukshmyaadaakaasham nopalipyate;

Sarvatraavasthito dehe tathaatmaa nopalipyate.

Yathaa sarvagatam saukshmyaat aakaasham na upalipyate;

Sarvatra avasthitah dehe tathaa aatmaa na upalipyate.

यथा (जैसे) सर्वगतं (सब जगह पहुँचने वाला) आकाशं (आकाश) सूक्ष्म्यात् (सूक्ष्म होने से) न उपलिप्यते (नहीं जाना जाता), तथा (उसी तरह) देहे (शरीर में) सर्वत्र (सब जगह) अवस्थितः {योगशक्ति से} (स्थित हुआ) आत्मा (अति सूक्ष्म ज्योतिर्बिंदु आत्मा) नोपलिप्यते (उपलब्ध नहीं होता) ।

Yathaa (Just like) *sarvagatam* (the all-pervading) *aakaasham* (ether/sky) *na upalipyate* (is not known) *saukshmyaat* (because of being subtle), *tathaa* (similarly) *aatmaa* (the very subtle point of light, soul) *avasthitah* (situated {by the power of yog}) *sarvatra* (everywhere) *dehe* (in the body) *na upalipyate* (is not available/ seen).

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ 13/33
यथा प्रकाशयति एकः कृत्स्नम् लोकम् इमम् रविः ।
क्षेत्रम् क्षेत्री तथा कृत्स्नम् प्रकाशयति भारत ॥

*Yathaa prakaashayatyekah kritsnam lokamimam ravih;
Kshetram kshetree tathaa kritsnam prakaashayati bhaarata.
Yathaa prakaashayati ekah kritsnam lokam imam ravih;
Kshetram kshetree tathaa kritsnam prakaashayati bhaarata.*

भारत (हे भारत)! यथा (जिस तरह) एकः रविः (एक सूर्य) {एक ही जगह रहकर} इमं (इस) कृत्स्नं (सम्पूर्ण) लोकं (संसार को) प्रकाशयति (प्रकाशित करता है), तथा (उसी प्रकार) क्षेत्री (ज्योतिर्बिन्दु आत्मा) {भी भृकुटि-मध्य में रहकर} कृत्स्नं (सारे) क्षेत्रं (शरीर को) प्रकाशयति (प्रकाशित करता है)।

Bhaarata (O Bharat)! Yathaa (Just like) ekah ravih (one sun {situated at one place alone}) prakaashayati (illuminates) idam (this) kritsnam (entire) lokam (world), tathaa (similarly) kshetree (the point of light, soul {too, situated in between the eyebrows}) prakaashayati (illuminates) kritsnam (the entire) kshetram (body).

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ 13/34
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः एवम् अन्तरम् ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षम् च ये विदुः यान्ति ते परम्० ॥

*Kshetrakshetragyayorevamantaram gyaanacakshushaa;
Bhootaprakritimoksham ca ye viduryaanti te param.
Kshetrakshetragyayoh evam antaram gyaanacakshushaa;
Bhoota prakriti moksham ca ye viduh yaanti te param.*

एवं (इस प्रकार) ये (जो [लोग]) क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः (शरीर रूपी प्रकृति और उसके ज्ञाता परमात्मा के) अन्तरं (अन्तर को) च (और) भूतप्रकृतिमोक्षं (सब प्राणियों के प्रकृति से मुक्त होने को) ज्ञानचक्षुषा (ज्ञान-नेत्रों द्वारा) विदुः (जान लेते हैं), ते (वे) परं (परम पद विष्णुलोक को) यान्ति (प्राप्त करते हैं)।

Evam (In this way) ye (those who), gyaanacakshushaa (through the eye of knowledge), viduh (perceive) antaram (the difference) kshetrakshetragyayoh (between the body-like Nature and its Knowledgeable Supreme Soul) ca (and) bhoota prakriti moksham (that all the living beings are separate from the Nature / the separation of all living beings from Nature), te (they) yaanti (attain) param (the Supreme status of Vishnu's Abode).